

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀՋՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտուի սահմանների ընդլայնումը Մենուա թագավորի օրոք: Ուրարտուն հսկայական առաջընթաց է ապրում ռազմա-քաղաքական և տնտեսական տեսակետներից հատկապես IX դարի վերջերից սկսած, Մենուայի (մ. թ. ա. 810—786) թագավորության ժամանակաշրջանում: Մենուան զբաղվել է շինարարությամբ և՛ կենտրոնական, և՛ ծայրամասյին մարզերում: Վանա լճի շրջակայքում նա կառուցում է բազմաթիվ ամրոցներ, որոնց մասին պատմում են Գյուղակում, Գործոտում, Անձավում, Կողբանցում, Նոր-գյուղում, Շուշանցում և Վարազա վանքում հայտնաբերված արձանագրությունները¹:

Այնուհետև, Մենուան իր ուշադրությունը սեեռում է հյուսիս-արևմտյան մարզերի վրա, ուր քաղաք-ամրոցներ է հիմնադրում նախ Արածանիի վերին հոսանքում (Մանազկերտ, Բագնոց)², և ապա Կարինի (էրզրումի) դաշտում ու Արաքսի վերին հոսանքում (Բասեն, Դելիբաբա)³:

Ամրոցների կառուցումը Ուրարտուի համար հնարավորություն է ստեղծում ոչ միայն ամուր հաստատվելու նվաճված երկրներում և ապահովելու սեփական անվտանգությունը, այլև ռազմական արշավանքներ ձեռնարկելու և նորանոր երկրներ ներգրավելու իր կազմի մեջ:

Դժբախտաբար հնարավոր չէ պարզել Մենուայի քաղաքական ու ռազմական գործունեության ժամանակագրական կարգը, որովհետև մեզ չի հասել նրա տարեգրության ամբողջական տեքստը: Հայտնի են տարեգրության միայն առանձին հատվածներ⁴: Սակայն նկատի ունենալով Ուրարտուի ռազմական արշավանքների ուղղությունները և հակառակորդ երկրների տնտեսական ու ռազմական մակարդակը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների:

Ուրարտուի հյուսիսային հարևանները՝ էրիկուախին, էթիունին (Դիաուխին բացառյալ) իրենց զարգացմամբ ընդհանուր առմամբ ավելի թույլ էին, քան արևմտյան ու հարավ-արևմտյան (Խաթե, Իշալա կամ Իծալա, Ալզի, Մելիտեա և այլն) և հարավ-արևելյան (Մանա) դրացիները: Իսկ հարավում և հարավ-արևելքում Ուրարտուն վերջին հաշվով գործ ուներ Առաջավոր Ասիայի ա-

1 Տե՛ս ՄԿԽ, 66, 67, 71, 73, 77, 78, 91.

2 Տե՛ս ՄԿԽ, 72 և Послесловие, 1.

3 Տե՛ս նույն տեղում, 68, 69, 70.

4 Տե՛ս ՄԿԽ, 28.

ուսովել հզոր տերության՝ Ասորեստանի հետ: Ուստի Մենուայի թագավորության սկզբնական շրջանում ռազմական արշավանքները, բնականաբար, պետք է ուղղված լինեին դեպի հյուսիս՝ ավելի նվազ զարգացած ցեղերի ու ցեղային միությունների դեմ, որոնց հասարակական կառուցվածքում այդ ժամանակ նոր էին միայն առաջանում դասակարգային շերտավորման սաղմերը:

Հյուսիսում Մենուան մի կողմից հասնում է Կարսի շրջանը և Ճորոխի ավազանը, իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Արարատի հյուսիսային փեշերը՝ Արաքսի աջ ափը, որտեղ նվաճում է էրիկուախի երկիրը՝ Լուխիունի Վարդունի քաղաքով⁵: էրիկուախի նկատմամբ տարած հաղթանակը ամրապնդելու և Ուրարտուի նվաճողական արշավանքները հետագայում դեպի Արաքսի ձախափնյա հատվածը տեղափոխելու նպատակով, ուրարտացիները այդ երկրում՝ Արաքսի աջ ափին կառուցում են Մենուախինիլի հայտնի քաղաք-ամրոցը⁶ (հետագա Տուրկերտը՝ այժմյան Դաշքուրուն գյուղի տեղում): Հյուսիսում Ուրարտուի հաջորդ զոհն է դառնում էթիունի ցեղային մեծ միությունը, որի տերիտորիան ձգվում էր Սարիղամիշից մինչև Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը⁷:

Ուրարտուն ավելի ուժեղ հակառակորդի հետ է գործ ունենում հյուսիս-արևմուտքում՝ Կարնո (էրզրումի) շրջանից մինչև Ճորոխի ավազանը ձգված տերիտորիայում: Այստեղ նա իր ուժերը չափում է Դիաուխի⁸ (հայկական Տալք՝ հզոր ցեղային միության հետ և հաղթանակ տանում: Դիաուխի թագավոր Ռատուպուրշին անձնատուր է լինում և ծնկի գալիս Մենուայի առջև: Վերջինս նրան ներումն է շնորհում՝ հարկ վճարելու պայմանով, և ստանում մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ և այլ արժեքներ⁹:

Դիաուխի, էթիունի, էրիկուախի և այլ երկրների դեմ տարած հաղթանակը ամրապնդում է Ուրարտուի դիրքերը հյուսիսում և ապահովում նրա թիկունքը: Մենուան արդեն բավականաչափ հնարավորություններ է ձեռք բերում իր սահմանները ընդլայնելու նաև այլ ուղղություններով: Արևմուտքում ու հարավ-արևմուտքում նա նվաճում է Մուփանի (Մոփք), Միլիտեա (Մալաթիա), Ուրմի (կամ Արմի), Ալզի (Աղձնիք), Խաթե, Ուլիբա և այլ երկրներ¹⁰:

Թված երկրներում, ինչպես մանրամասն ասվել է վերը, արդեն մ. թ. ա. XII դարից ի վեր ընթանում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը¹¹, որը անցած հարյուրամյակների ընթացքում պետք է շատ առաջադիմած լինեի: Մենուայի օրոք սկսվում են Ուրարտուի առաջին բախումները այս երկրների, մասնավորապես նրանցից Ուրմի կամ Արմի-Շուպրիա երկրի՝ Հայաստանի հետ հնագույն հայկական պետական կազմավորման հետ:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 30—34:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 70:

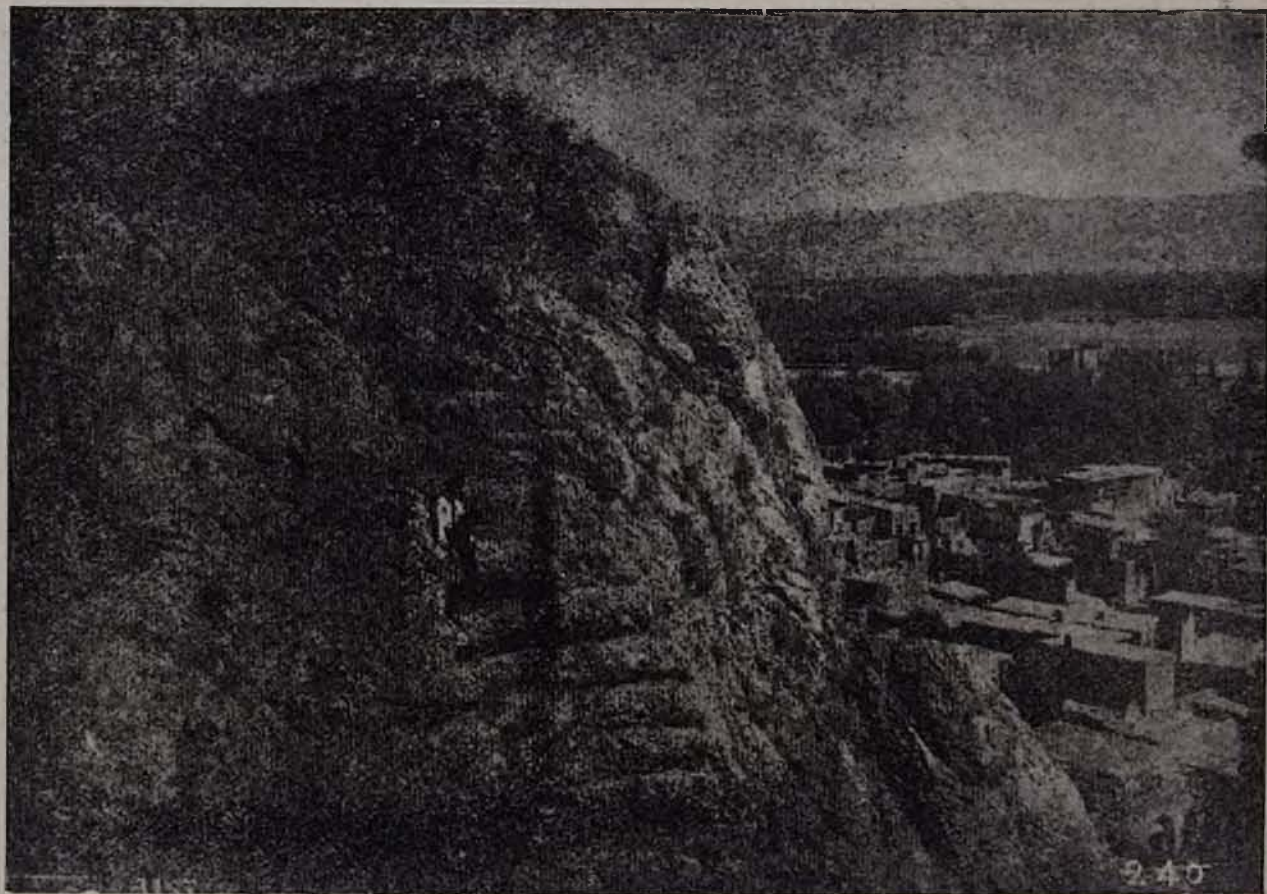
⁷ Տե՛ս Գ. Ա. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1940, էջ 9 և հաջ.: Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 70; Գ. Ա. Меликишвили, Напри-Урарту, էջ 56; Н. В. Арутюнян, Заглавные декларации урартских надписей и их значение при изучении вопросов топонимики, ИАНАОН, 1954, № 8, էջ 86—97:

⁸ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Дияухи, ВДИ, 1950, № 4, էջ 26—42:

⁹ Տե՛ս УХН, 36, 37:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 28, 39, 40, 41:

¹¹ Ս. Տ. Նրեմյաճ, Հայերի ցեղային միությունը Արմի-Շուպրիա երկրում, ՊՐԸ, 1953, № 3:

Տուշա (Վան)։ Դեպի ամրոցը տանող ժայռափոր աստիճաններ

Հյուսիսային և արևմտյան մի շարք երկրների նվաճումը այն աստիճանի է բարձրացնում Ուրարտուի հզորությունը, որ նա արդեն իրեն նախապատրաստված է համարում կռվի բռնվելու է՛լ ավելի ուժեղ հարևանների հետ հարավում և հարավ-արևելքում: Այստեղ պատերազմի թատերաբեմ է դառնում Մանա երկիրը, որի տերիտորիան ընկած էր Ուրմիա լճից դեպի հարավ և արևելք, Նինելով Մանայի դեմ, Ուրարտուն, վերջին հաշվով, մարտահրավեր էր անում Ասորեստանին, որը նույնպես իր նկրտումներն ուներ Մանայի նկատմամբ: Հայտնի է, որ Մենուայի տիրապետության սկզբնական շրջանում, երբ նա զբաղված էր հյուսիսային ու արևմտյան երկրների նվաճմամբ, Ասորեստանն արդեն արշավանքներ էր ձեռնարկել Մանայի դեմ (807—806)¹²:

Ստեղծվում է վերին աստիճանի լարված իրադրություն, երբ մի կողմից ուրարտական թագավոր Մենուան է կրկնում ռազմական արշավները Մանայի դեմ¹³, մյուս կողմից՝ նրա ժամանակակից ասորեստանյան թագավոր Ադադ-ներարի Գ-ը (810—782)¹⁴: Հստ երևույթին, պատերազմական գործողությունները փոփոխակի հաջողություններ են բերում մերթ Ուրարտուին, մերթ՝ Ասորեստանին:

Փոքր-ինչ ավելի ուշ, որոշ ընդհատումներով (մ. թ. ա. 801 և 791) Ասորեստանը ռազմական արշավանք է ձեռնարկում Խուբուշկիայի դեմ¹⁵: Սակայն Ուրարտուն ժամանակավորապես չեզոքացնում է Ասորեստանին, որը այլևս փորձեր չի անում իր հյուսիսային հարևանի բռն երկրի վրա հարձակվելու: Ընդհակառակը, դեպի հարավ-արևելք ձեռնարկած արշավանքներից մեկի ժամանակ ինքը Մենուան է հասնում մինչև Ասորեստանի սահմանները¹⁶:

Այսպիսով, Մենուայի ռազմական նվաճումների շնորհիվ Ուրարտուն տարեցուտի ավելի ու ավելի էր ամրապնդում իր դիրքերը Առաջավոր Ասիայում: Նրա թագավորության վերջին շրջանում Ուրարտուն շատ անախորժություններ է պատճառում Ասորեստանին: Աստիճանաբար հավասարակշռվում են Ուրարտուի և Ասորեստանի ուժերը: Ուրարտուն նախապատրաստվում է ապագա է՛լ ավելի հանգ մարտերի, որոնք արդեն բաժին են ընկնում Մենուայի հաջորդին՝ Արգիշտի Ա-ին:

Ուրարտուն հզորության գագաթնակետին: Արգիշտի Ա: Արգիշտի Ա-ի (786—764) այսպես կոչված «խորհուրդյան տարեգրությունը»¹⁷ հնարավորություն է ընձեռում ժամանակագրական կարգով պատկերացնելու Ուրարտուի բազմազան ու ռազմական պատմության համարյա մեկ և կես տասնամյակի իրադարձությունները:

Իր թագավորության սկզբնական տարիներին Արգիշտի Ա-ը զգալի ջանքեր է դորժադրել ամրապնդելու իր հոր՝ Մենուայի հյուսիսային արշավանքների

12 S⁶u АВИИУ, 39:

13 S⁶u УКН, 28, 29:

14 S⁶u АВИИУ, 35: Այստեղ Մանան հիշատակվում է Մունու ձևով:

15 S⁶u E. Forrer, PAR, էջ 40, 48: АВИИУ, 39:

16 S⁶u СТCh, 19, վերին կողմ, տող 13, УКН, նույն կողմը և տողը:

17 S⁶u Н. В. Арутюнян, Хорхорская летопись Аргисты I, ЭВ VII, 1953. УКН,

արդյունքները հյուսիսի անդրարաքսյան երկրներում, որոնք իրենց ռազմատարատեղիական նշանակության հետ մեկտեղ սկսում են ավելի ու ավելի մեծ դեր խաղալ ուրարտական պետության տնտեսական կյանքում: Այս նպատակով Արգիշտին նորից արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի հյուսիս, այդ թվում նաև Մենուայի նախկինում առպատակած երկրները:

785—784 թվականներին ուրարտական բանակը այստեղ հասնում է մինչև Դիաուխի (Տայք), Տարիունի (Դարուլնք՝ Բասենում), Զաբախա (Ջավախք), Իգա կամ Իյա (Զըլդըր լճի հարավում) և էթիոնյան ցեղային միության լայնատարած տեղիտորիան (Սարիղամիշից մինչև Սեանա լիճը): Այնուհետև Արգիշտին նվաճում է¹⁸ էրիախի երկիրը (Շիրակ), իսկ Արաքսի վերին հոսանքում՝ Աքիլիանին (Աբեղյանք), Աքունին (Հավնունիք), Ուիտեռուխին, Իրկուան կամ էրիկուան (Մասյացոտն) և այլն¹⁹:

782 թվականի արշավանքները հյուսիսում նոր հաջողություններ են բերում Ռուրարտուն: Արգիշտին այս անգամ ոչ միայն անցնում է Արաքսը, այլև կտրելով Արարատյան դաշտը և արշավելով դեպի հյուսիս, գրավում է Ուլուանի²⁰ և Կիեխունի²¹ երկրները, հասնում մինչև Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը՝ Իշտիկունի և Լիկիու: Այսպիսով, Արգիշտի Ա-ին հաջողվում է տիրել Արարատյան արգավանդ դաշտավայրին և դեպի Սեանա լիճը ձգվող բարձրագիբ արտատավայրերին:

Արարատյան դաշտավայրում վերջնականապես հաստատվելու և Ուրարտունի տիրապետությունը Սեանի ավազանում ու ընդհանրապես հյուսիսում հետադաշտում ևս ապահովելու նպատակով այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասում, մ. թ. ա. 782 թվականին, Արգիշտի Ա-ը կառուցում է էրեբունի ռազմատարատեղիական քաղաք-ամրոցը (որի անունից էլ սերում է ժամանակակից Երևանի անունը)²²: էրեբունիում կենտրոնացվում են մեծաքանակ զորքեր, կազմված ոչ միայն ուրարտացիներից, այլև խաթե և Մուսիանի երկրներից վերաբնակեցված 6600 ռազմագերիներից²³:

Դառնիի 1963 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված վիշապկոթողի վրա փորագրված սեպագիր արձանագրության համաձայն, Արգիշտի Ա-ը եղել է նաև այդ վայրերում, որոնք, ըստ երևույթի, կրել են Դիաուխիանի

18 Տե՛ս ԽՏ, I, 5—12, 17—37:

19 Վերահիշյալ երկրների տեղադրման մասին տե՛ս Գ. Ա. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, 1940; Գ. Ա. Меликишвили, Наирн-Урарту; Н. В. Арутюнян, Заметки по урартской эпиграфике, ИАНАОН, 1957, № 12, էջ 65—74 և այլ աշխատություններ:

20 Տե՛ս ՄԿՈ, 131:

21 Նույն տեղում, 134:

22 Տե՛ս Մ. Խոսեյան, Արին-բերդի և Սուրբ Երեմիայի պեղումները, Տեղ. ԶԳԱԶ, 1957, № 9, էջ 100; Н. М. Дьяконов—Г. А. Меликишвили, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья (рецензия), ВДИ, 1956 № 2, էջ 62: Ն. Վ. Հաբուսյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊՊԶ, 1959, № 2—3, էջ 79—96:

23 Տե՛ս Н. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе плененных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1, էջ 95; Գ. Ա. Меликишвили, К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту, ВДИ, 1953, № 1, էջ 27:

անունը²⁴: Մ. թ. ա. 782 թվականին Արգիշտի Ա-ը արշավանքներ է ձեռնարկում նաև դեպի հյուսիս-արևմուտք²⁵:

Ուրարտուի ռազմական գործողությունների մյուս կարևորագույն բնագավառը հարավային և արևմտյան երկրներն էին, ուր նրա շահերը անմիջապես բխվում էին Ասորեստանի հետ:

Մ. թ. ա. 783 թվականին հարավ-արևմուտքում Արգիշտին հաղթանակ է տանում Նիրիբա (Քաշիարի, այժմ՝ Տուր-Արդին լեռներում) և Խաթե (Հյուսիսային Ասորիքում), իսկ արևմուտքում՝ Մելիտեա (Մալաթիա), Կամանա (ասսուր. Կամմանու) և այլ երկրների նկատմամբ²⁶: Ուրարտուի հաղթանակը, վերջին հաշվով, նշանակում էր Ասորեստանի ստրատեգիական դիրքերի զիջում հիշյալ տերիտորիաներում: Հյուսիս-Ասորիքյան միությունը, որ համախմբվել էր Արպադի շուրջը և հայացքը հանել Ասորեստանին, այժմ հակվում է դեպի Ուրարտուն: Դրա հետևանքով Ասորեստանը կտրվում է ոչ միայն Ասորիքից, այլև Փոքր Ասիայի երկաթի ու այլ մետաղների հանքավայրերից²⁷:

Արգիշտի Ա-ի թագավորության վեցերորդ տարվանից սկսած (մ. թ. ա. 781) Ուրարտուի ռազմա-քաղաքական պատմության մեջ արմատական բեկում է նկատվում: Ուրարտական պետությունը արդեն բավականաչափ ամրապնդվել էր հյուսիսում, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում տարած հաղթանակների շնորհիվ: Այժմ նա իրեն նախապատրաստված էր զգում ուժերը չափելու իր գլխավոր խոյանի՝ Ասորեստանի հետ: Մ. թ. ա. 781 թվականից սկսվում է Ուրարտուի և Ասորեստանի հուժկու և անընդմեջ ռազմական բախումների փուլը, որը հաճախում է տարիներ:

Հիշյալ VI տարում Արգիշտի Ա-ը ասորեստանյան զորքին ընկճում է Խուբուշիկալում (Արևելյան Տիգրիսի հովտում), իսկ այնուհետև ուրարտական զորքը սրընթաց արշավում է դեպի հարավ-արևելք՝ Մանայի հարևան Արսի(տա) երկիրը, Ուրմիա լճից շատ ավելի հարավ ընկած մի շարք այլ տերիտորիաներ՝ հասնելով մինչև Բաբելոն (Դիալայի միջին հոսանքը)²⁸: Այս արշավանքի ճանապարհին հպատակեցվում են Բուշտու, Բարուատա, Բարշուա երկրները²⁹, որոնք այդ ժամանակ, հավանաբար, գտնվում էին Ասորեստանի ազդեցության տակ:

²⁴ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, էջ 51, ժանր. 146 և էջ 216. Նույնի՝ Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, ИФЖ, 1966, № 2, էջ 293—297. Б. Н. Аракелян, Находка урартской надписи в Гарни, ИФЖ, 1966, № 2, էջ 290—293:

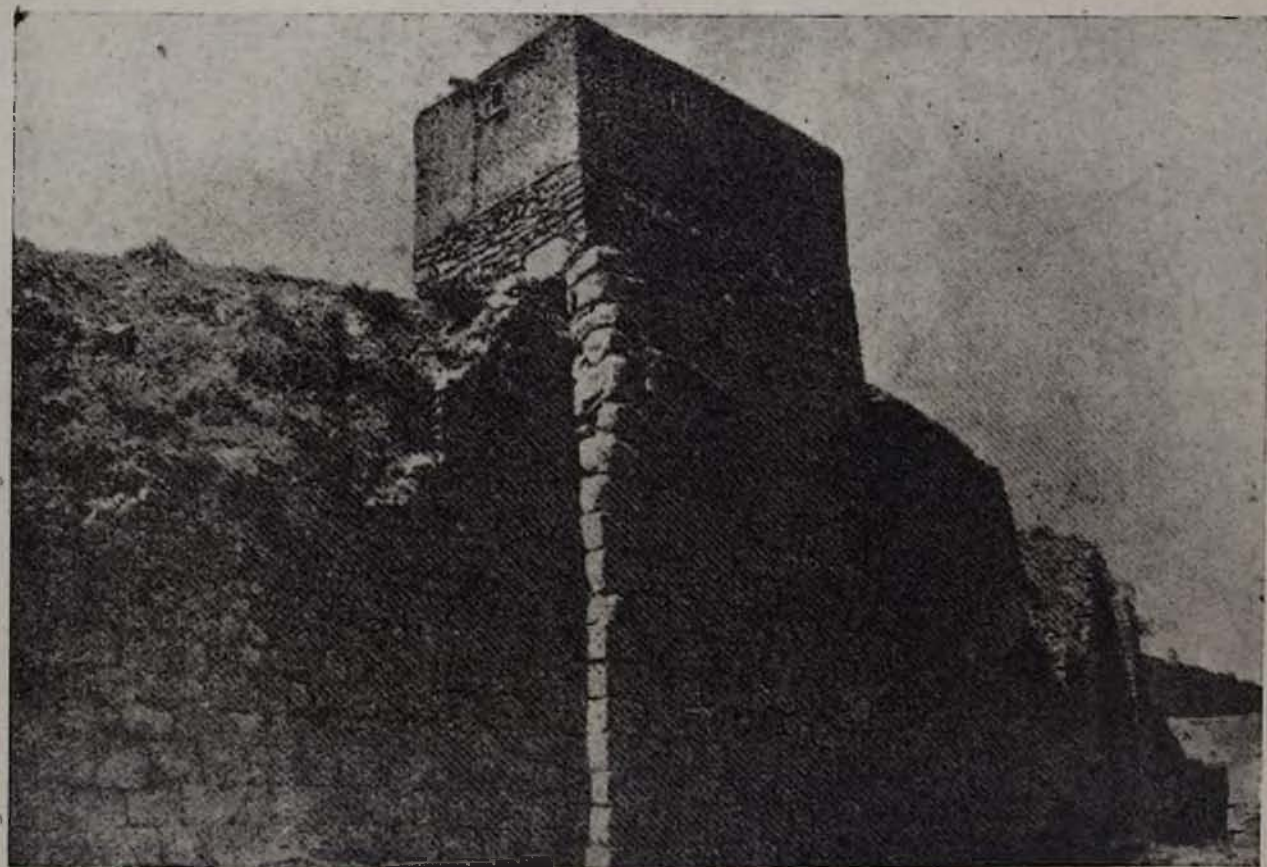
²⁵ Տե՛ս ԽՏ, II, 23—45: Արգիշտի Ա-ի հինգերորդ տարվա ձեռնարկումների մասին, բացի Խարխուրյան տարիգրության հիմնական տեքստից, տե՛ս նրա կրկնագրի (դուրիկատի) հատվածները մեկը (ՄԿՈ, 186A2, տող 1—30) և Արին-բերդի արձանագրությունները (ՄԿՈ, 138, Послеловие, 11; ВДИ, 1970, №3, էջ 108):

²⁶ Տե՛ս ԽՏ, II, 5—18:

²⁷ Տե՛ս С. М. Бациева, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирню, էջ 17—36: «Всемирная история», 1, М., 1956, էջ 538:

²⁸ Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով, ըստ երևույթին, նույնական է ասորեստանյան աղբյուրների Նամրուի հետ—АВИАУ, 28, ժանր. 20. 38, ժանր. 6 և այլն:

²⁹ Տե՛ս ԽՏ, II, 51—III, 13:

Վանի ժայռը ռաւարտական ամրոցի պարսպապատով

Պայթարը շարունակվում է նաև հաջորդ տարում (մ. թ. ա. 780), խորխոր-
յան տարեգրության VII տարվա իրադարձությունների մեջ հիշատակվում է
փորձել էր մխրճվել Վանի թագավորության հարավային սահմանները (խու-
րուշկիա)։ Արգիշտիին հաջողվում է դարձյալ հալածել ասորեստանյան զորքե-
րին, որոնք ստիպված նահանջում են հարավ-արևելյան ուղղությամբ։ Ուրար-
տական զորքը հետապնդում է նրանց գրեթե նախորդ տարվա ճանապարհնե-
րով³⁰։ Սակայն այս անգամ, նախորդ տարվա համեմատությամբ, Ուրարտուն
ավելի նվազ հաջողություն ունենում։ Արգիշտի Ա-ը Ուրմիա լճից հարավ ըն-
կած տեղիտորիաներում ակնհերձաբար հանդիպում է ասորեստանյան զորքերի
դիմադրությանը և չի կարողանում հասնել նախկինում ասպատակած հարավա-
յին վայրերը։ Այնուամենայնիվ, Սալմանասար Գ-ի զորահրամանատար Շամ-
շիլուն նույն 780 թվականին ահ ու դողով խոստովանում էր, թե Արգիշտի ու-
րարտացու անունը սարսափելի է որպես ժանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ
են...»³¹։

Արգիշտիի թագավորության VIII տարվա (779) երկրորդ արշավանքը ձեռ-
նարկվում է դեպի Ուրմիա լճից հարավ ընկած Մանա և Բուշտու երկրները, որ-
տեղից ուրարտական զորքը վերադառնում է հարուստ ռազմական ավարով³²։

Խորխորյան տարեգրության IX—X տարիների (մ. թ. ա. 778—777) ար-
շավանքները նորից ուղղված են Ուրմիա լճից հարավ ընկած՝ Ասորեստանին
ենթակա երկրները։ Այդ արշավանքների ժամանակ Ուրարտուին հաջողվում է
արդեն ոչ միայն հպատակեցնել Մանա, Բուշտու, Իրկիունի, Աշկայա, Ուգիշտի
երկրները, այլև հասնել Ասորեստանի սահմաններին³³։ Չնայած բոլոր դժպե-
րում Արգիշտի Ա-ը պատմում է միայն իր հաղթանակների մասին, սակայն դե-
պի այդ երկրները ձեռնարկված տարիներ շարունակ կրկնվող ասպատակու-
թյունների փաստը վկայում է, որ Ուրարտուին միշտ չէ, որ հաջողվել է հաղ-
թել այդ պատերազմներում։ Այդ հանգամանքը հասկանալի կդառնա, եթե
մտաբերենք, որ մերձուրմյան շրջանում Ուրարտուն գործ ուներ ոչ միայն Մա-
նայի ու այլ երկրների, այլև, վերջին հաշվով, հենց Ասորեստանի հետ։

Այսպիսով, չնայած խորխորյան տարեգրությունը հիշատակում է Ասորես-
տանի հետ Ուրարտուի ունեցած միայն երեք տարիների ռազմական բախում-
ների մասին (մ. թ. ա. 781, 780, 778), անկասկած է, որ այդ բախումները շատ
ավելի երկարատև են եղել։ Այնպիսի կարևոր աղբյուրների համաձայն, ինչ-
պիսիք են ասորեստանյան էպոնիմների ցուցակները, Ասորեստանը Ուրարտուի
դեմ ռազմական արշավանքներ է ձեռնարկել 781—778, 776 և 774 թվականնե-
րին³⁴, այսինքն՝ չորս տարի անընդմեջ, և, այնուհետև, երկու տարի՝ ընդհա-
տումներով։ Հետևաբար Ուրմիա լճից դեպի հարավ ընկած մի շարք երկրների՝
հատկապես Մանայի, Բուշտուի, Բարուստայի, Բարշուայի և Բաբիլոնի հետ ու-

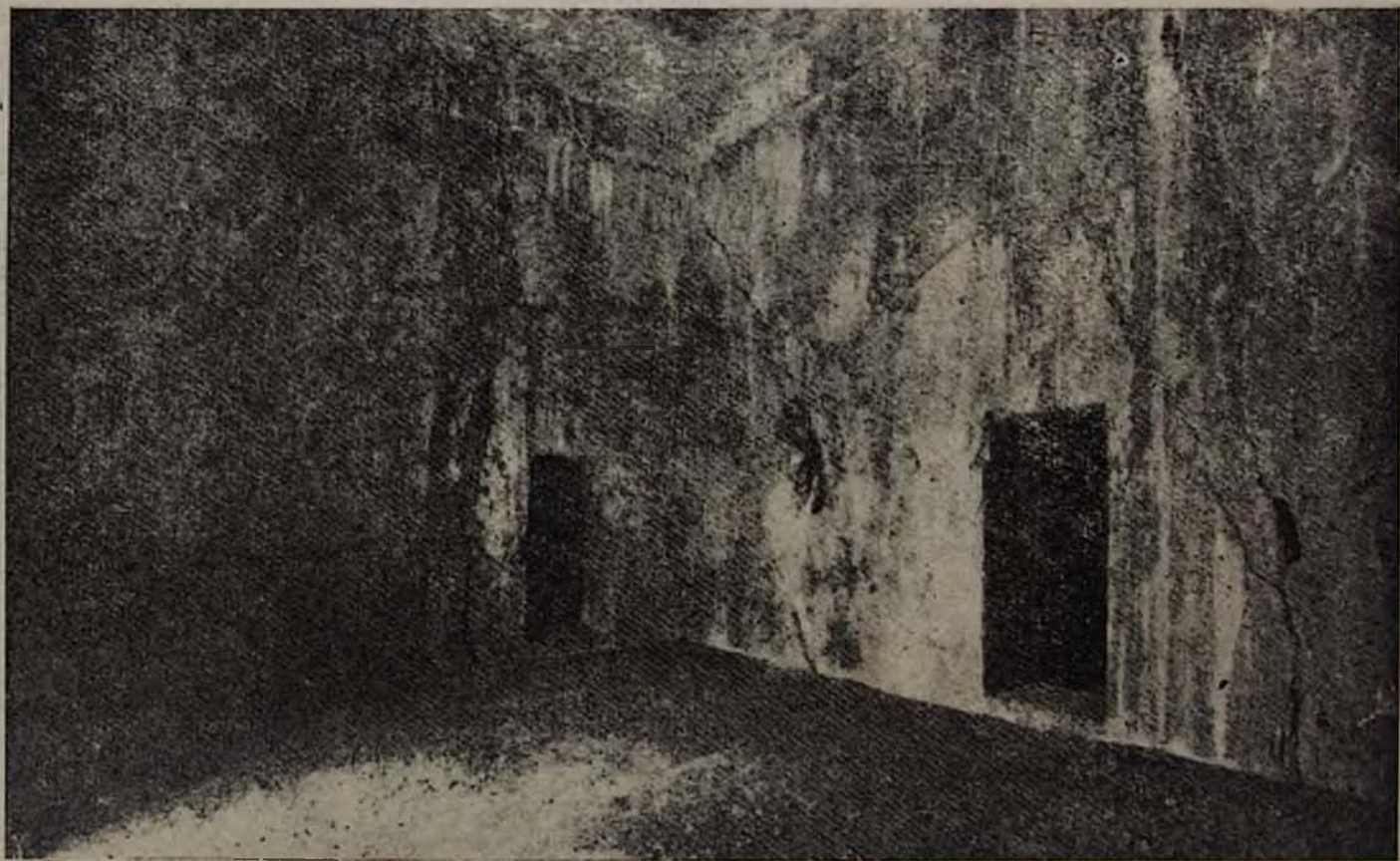
³⁰ S⁶u YKH, 127, III, 20—40.

³¹ АВИИУ, 38.

³² S⁶u hS, III, 60—71, IV, 1—13.

³³ hS, VI, 14—36, 42—59։ S⁶u նաև խորխորյան տարեգրության այդ մասի կրկնագիրը։
YKH, 128, B2, տող 1—11, 23—34.

³⁴ S⁶u RLA. II. էջ 430.

«Մեծ բառայր» վանի ծայրի հարավ-արևելյան մասում

նեցած ընդհարումները ևս (որոնց մասին հաղորդում է Խորխորյան տարեգրությունը) հիմնականում պետք է դասել Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև տեղի ունեցած ռազմական բախումների շարքը:

Այս անընդմեջ ռազմական բախումները հարավ-արևելքում, բնականաբար, պետք է որոշ չափով թուլացնեին Ուրարտուի դիրքերը հյուսիսում, քանի որ այդտեղ գտնվող երկրները տարեց-տարի տնտեսական ու ռազմական վերելք էին ապրում և համախմբվում ցեղային միությունների մեջ՝ իրենց անկախությունը ապահովելու համար: Եվ պատահական չէ, որ իր թագավորության VII տարում (մ. թ. ա. 779) Արգիշտիին նորից տեսնում ենք հյուսիսում Իյա (Իզա) երկրում (Չըլդեր լճի հարավային մասում), թեև այն Ուրարտուի կողմից նվաճվել էր Արգիշտի Ա-ի տիրապետության դեռևս II տարում (մ. թ. ա. 785): Ուրարտական թագավորը առանց մեծ ջանքերի հնազանդեցնում է երկիրը, ավերելով նրա ամրոցները և հրկիզելով քաղաքները³⁵:

Այնուհետև, Արգիշտիի թագավորության XI տարում (մ. թ. ա. 776), Ազա երկրում տեղի է ունենում Արգիշտիխինիլի վարչա-տնտեսական կենտրոնի հիմնադրումը³⁶, իսկ XIII տարում (մ. թ. ա. 774)՝ էթիունի հզոր ցեղային միության լայնատարած տերիտորիայի, ինչպես նաև էրիախիի, Կատարզայի և Ուիտերուխիի վերանվաճումը³⁷:

Արգիշտիխինիլին Արարատյան դաշտավայրում Արգիշտի Ա-ի հիմնադրած կարևոր կենտրոններից էր: Ի տարբերություն էրեբունիի, Արգիշտիխինիլին³⁸, ըստ երևույթին, ունեցել է ոչ այնքան ռազմա-ստրատեգիական, որքան վարչա-տնտեսական բնույթ:

Խորխորյան տարեգրության XIV տարվա (մ. թ. ա. 773) իրադարձությունների նկարագրության մեջ այլևս ոչ մի խոսք չկա ոչ Ասորեստանի, ոչ էլ մերձուրմյան երկրների մասին: Տվյալ տարում Արգիշտի Ա-ի ձեռնարկած երկու արշավանքներն ուղղված են մի կողմից դեպի հյուսիս՝ Տարիունի (Դարուլք՝ Բասենում), մյուս կողմից՝ դեպի արևմուտք՝ Ուրմե³⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Արգիշտին ևս, Մենուայի հետքերով, արշավում է Ուրմե (Արմե-Շուպրիա) երկիրը, շարունակելով մաքառումը հետզհետե էլ ավելի հզորացող և Ուրարտուի համար վտանգավոր դարձող այս երկրի դեմ, որի շուրջը անընդմեջ շարունակվում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը: Արգիշտին հայտնում է իր հաղթանակի մասին, բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ ինչպես նախկինում ասորեստանցիները չկարողացան, այնպես էլ այժմ ուրարտացիները ի վիճակի չէին վերջնականապես նվաճել այդ ազատասեր երկիրը: Արգիշտի Ա-ի հաջորդը՝ Սարգուրի Բ-ը, նորից պիտի արշավե՞ր Արմե-Շուպրիա⁴⁰:

35 Տե՛ս ՄԿԽ, 127, III, 48—49:

36 Տե՛ս ԽՏ, IV, 67—68, V, 1—4: Տե՛ս նաև Խորխորյան տարեգրության այդ հատվածի կրկնագիրը—ՄԿԽ, 128, B 2, տող 37—42: Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը) գտնվում է Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանում, Արաքսի ձախ ափին:

37 Տե՛ս ԽՏ, V, 33—63:

38 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргинштхинили, СА, 1967, № 4, էջ 220—236; Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блуря, ВДИ, 1966, № 3, էջ 91—105:

39 Տե՛ս ԽՏ, V, 70—81, VI, 1—7:

40 Տե՛ս ստորև, էջ 312:

Այնուհետև, Արգիշտի Ա-ը թագավորում է ևս 8—9 տարի (մինչև մ. թ. ա. 764 թ.), սակայն իտրիսորյան տարեգրության շարունակությունը չի հասել մեզ, ուստի առայժմ անհայտ են մնում նրա տիրապետության վերջին տարիների իրադարձությունները: Շատ հավանական է, որ մ. թ. ա. 773—764 թվականներին Ուրարտուն դարձյալ վճռական հաշտություններ է ունեցել հարավում:

Այդպիսի եզրակացության է հանգեցնում Ասորեստանի արտաքին քաղաքական ակտիվության նկատելի անկումը: Ասորեստանի հայացքն այժմ այս կամ այն չափով հառած էր կամ դեպի Ասորիք (Խաթարիկա, Դամասկոս), կամ դեպի արևելք (Մեդիա), կամ էլ դեպի հարավ (Իթուա), ուր նա ջանում էր մի կերպ պահպանել իր դիրքերը: Ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Միջագետքի, մերձուրմյան շրջանի և Փոքր Ասիայի երկրների մասին աստուրական աղբյուրները բացարձակապես ոչինչ չեն պատմում՝ սկսած մ. թ. ա. VIII դարի 70-ական թվականների վերջերից մինչև 50-ական թվականների սկզբները: Ասորեստանը ուժասպառ էր եղել ներքին ու արտաքին հակասություններից⁴¹: Արգիշտի Ա-ի թագավորության վերջին շրջանում Ասորեստանը իր դիրքերը Առաջավոր Ասիայում հիմնովին զիջում է Ուրարտուին և ավելի ու ավելի ներփակվում իր նախնական, համեմատաբար սահմանափակ, տերիտորիայում:

Ուրարտուի այդ ժամանակվա հզորության ցուցանիշներից մեկն էլ այն էր, որ եթե սկզբնական շրջանում, որպես կանոն, նա ի վիճակի էր իր արշավանքները կազմակերպելու տարին միայն մեկ ուղղությամբ, ապա հետագայում հնարավոր է դառնում նույն տարվա ընթացքում արշավանքներ կատարել մի քանի ուղղություններով: Այդ տեսակետից հարուստ են Արգիշտի Ա-ի թագավորության XI—XIII տարիները, երբ տարբեր, հաճախ հակադիր ուղղություններով ձեռնարկվող արշավանքները դառնում են սովորական երևույթ: Այդ փաստը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել ոչ միայն Ուրարտուի աննախընթաց ռազմական հզորության հանգամանքը, այլև նրան սահմանամերձ երբեմնի ոչ այնքան ուժեղ երկրների տարեցտարի աճող կարողությունը և անհնազանդությունը:

Այսպիսով, Արգիշտի Ա-ի թագավորության օրոք Ուրարտուն հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: Նրա թագեցության սահմանները տարածվում էին հարավից մինչև Ասորեստան, հարավ-արևելքից՝ մինչև Դիալայի միջին հոսանքը, արևելքից՝ մինչև Ուրմիա լճի հյուսիսային և արևելյան ափերը, արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից՝ Եփրատի վերին ու միջին հոսանքները (ընդհուպ մինչև Հյուսիսային Ասորիք), իսկ հյուսիսից՝ մինչև Ճորոխի ավազանը, Չրուրը լճից դեպի հյուսիս ընկած շրջանները և Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը:

Ուրարտուն Սարգսուրի Բ-ի օրոք: Ուրարտուի ռազմա-քաղաքական պատմության մի այլ զգալի հատվածի համար էլ չափազանց արժեքավոր աղբյուր է ծառայում Սարգսուրի Բ-ի (մ. թ. ա. 764—735) տարեգրությունը: Ճիշտ է, այն թերի է, այսուհանդերձ, պատկերում է Սարգսուրի Բ-ի թագավորության շուրջ 12 տարիների պատմական իրադարձությունները, Առայժմ անհայտ է

⁴¹ S. 6' «Всемирная история», I, էջ 541.

մնում նրա իշխանության սկզբնական (763—754) և վերջին (738—735) տարիների պատմությունը:

Տարեգրության առկա հատվածների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայում իր առաջնությունը շարունակում է պահպանել նաև Սարգուրի Բ-ի թագավորության ժամանակաշրջանում, համեմայն դեպս մինչև մ. թ. ա. VII դարի 40-ական թվականների վերջերը:

Սարգուրի Բ-ը սաանձնում է արքայական գահը, ըստ երևույթին, Ուրարտուի ներսում առկա բարդ իրադրության պայմաններում: Տարեգրության հենց առաջին տարվա (մ. թ. ա. 764) գրանցումը ահազանգում է մի շարք մարզերի կառավարիչների ընդհանուր ուժերով Ուրարտուի կենտրոնական իշխանության դեմ բարձրացված խռովության մասին: Սարգուրի Բ-ը, սակայն, ամենայն դաժանությամբ ճնշում է այդ ընդվզումները և մեծ քանակությամբ հարստություն բռնագրավում կամ հարկեր կորզում խռովարարներից⁴²:

Ներքին պառակտումների հետևանքով որոշ երկրների, հավանաբար, հաջողվել էր թոթափել Վանի թագավորության լուծը: Այս է պատճառը, որ Եփրատի վերին հոսանքի աջափնյա հատվածում գտնվող Մելիտեան (Մալաթիան) և մի շարք այլ երկրներ, որոնք Ուրարտուի տիրապետությանն էին ենթարկվել դեռևս Արգիշտի Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 783), այժմ կրկին դառնում են Սարգուրի Բ-ի արշավանքի ասպարեզ: Սարգուրի Բ-ը հիմնովին ավերում է Մելիտեան և մեծ քանակությամբ ավար տանում, այդ թվում ոսկի, արծաթ, անասունների հոտեր, գահի վրա թողնելով, սակայն, Շախուի դինաստիային պատկանող խիլարուադային՝ հետագայում սիստեմատիկաբար հարկ վճարելու պայմանով⁴³:

Նմանօրինակ արշավանքներ է ձեռնարկում Սարգուրի Բ-ը նաև դեպի Հյուսիսային Միջագետքի հարավային շրջանները, որտեղ ձեռք է բերում հարուստ ուղեւորական ավար:

Ուրարտուի հաջողությունները Միջագետքում, անկասկած, պայմանավորված էին ոչ միայն նրա ուղեւորական հզորության աճով, այլև Ասորեստանի թուլությամբ: Մ. թ. ա. 762—759 թվականներին Ասորեստանում ու նրան ենթակա մի շարք մարզերում ու քաղաքներում բռնկվել էին ապստամբություններ, որոնց մասին վկայում են ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակները⁴⁵: Այդ պատճառով Ասորեստանը ամենևին հնարավորություն չունի կանխելու ուրարտական զորքերի առաջընթացը դեպի հարավ, և Սարգուրի Բ-ը աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր մոտենում նրա բուն սահմաններին:

⁴² Այդ իրադարձությունների մասին տե՛ս M. Tseretheli, Die neuen chaldäischen Inschriften König Sardurs von Urartu, Heidelberg, 1928, էջ 24—25, սյունակ G, տող 1—13: Հիշատակված տեքստի մեկնաբանության վերաբերյալ տե՛ս H. B. Арutyюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 62 և 169, ծանոթ. էջ 120:

⁴³ Տե՛ս Սարգուրյան տարեգրություն, ՄԿԽ, 156BI, տող 2—31 և Իզդդուի արձանագրություն, ՄԿԽ 158, տող 1—31:

⁴⁴ Տե՛ս ՄԿԽ, 156 C, 1—30: Տեքստը ունի զգալի չափով տուժած մասեր, ուստի այս արշավանքին վերաբերող շատ հարցեր դեռևս պարզ չեն: Տե՛ս Г. А. Мелукашвили, Напр. Урарту, էջ 248:

⁴⁵ Տե՛ս RLA, II, էջ 430:

VIII դարի 50-ական թվականների ընթացքում Ուրարտուի առաջխաղացումը դեպի հարավ շարունակվել է, Սարգուրի Բ-ը այդ տարիներին նվաճել է Արմե-երկիրը: 753 կամ 752 թվականին նա վճռական հաղթանակ է տարել Ասորեստանի թագավոր Աշշուրներարի 2-ի (753—746) նկատմամբ⁴⁶:

Սարգուրին նշում է հատկապես, որ նվաճելով Արմե (Ուրմե-Շուպրիա) երկիրը, նա ընկճել է նրա «թագավորական քաղաքը» (այսինքն՝ մայրաքաղաքը) նեխերիանին (հետադոտողները նույնացնում են այն հայկական նփրկերտի հետ): «Թագավորական» քաղաքի գոյությունը ցույց է տալիս, որ երկրի թագավորը մնում էր իր տեղում և ուրարտական արշավանքները չէին վերածել Արմե հրկիրը երկրորդական, աննշան մարզի⁴⁷:

Մի քանի տարի անց Սարգուրին կրկին ստիպված է լինում արշավել այս անհնադանդ երկիրը և, իր պատմելով, այնտեղ 11 բերդ է գրավում, երկրից բազմաթիվ գերիներ ու անասունների հոտեր քշում Բիայնիլի⁴⁸:

Սարգուրի Բ-ը շուտով (մ. թ. ա. 751 կամ 750) ռազմական արշավանք է ձեռնարկում հարավ-արևելյան ուղղությամբ՝ Ուրմիա լճի հարավային ափերից մինչև Դիալայի միջին հոսանքը, որի ընթացքում նրան հաջողվում է վերանվաճել Մանա, Բարուատա և Բարիլու երկրները⁴⁹: Թուլացած Ասորեստանը ի վիճակի չէր օգնության ձեռք պարզել իր անմիջական հարևաններին:

Դժվար է գերազնահատել Սարգուրի Բ-ի մ. թ. ա. 751 կամ 750 թվականներին ձեռնարկած նվաճումների նշանակությունը Ուրարտուի ռազմական քաղաքականության համար, եթե նկատի ունենանք, որ այդ սոսկ երկրորդ դեպքն էր (Արդիշտի Ա-ի վեցերորդ տարվա արշավանքներից հետո), երբ Ուրարտուն նվաճում էր այդպիսի հեռավոր տերիտորիաներ: Հետագայում ոչ ինքը՝ Սարգուրի Բ-ը, և ոչ էլ, առավել ևս, նրա հաջորդները, այլևս փորձ չեն անում զբաղվելու Բաբիլոնի և Բարուատայի նվաճման խնդրով, քանի որ նրանց թիկունքում նորից վերելք է ապրում ահեղ Ասորեստանը:

Նույն տարվա ընթացքում Սարգուրի Բ-ը զգալի հաջողություններ է ունենում նաև հյուսիսում, ուր նա վերջնականապես հպատակեցնում է էթիունի ցեղային միությունը և ներխուժում Լիկիու երկիրը⁵⁰: Սրանով նա ավարտում է նախորդ տարին դեպի Սևանա լճի հարավային ափերը ձեռնարկված արշավանքով սկսած գործը: Այդ արշավանքի ժամանակ ուրարտական զորքը հաղթականորեն անցել էր Սևանա լճի ողջ արևմտյան ափի երկայնքով, նվաճել Ունլիքուխի երկիրը և, այնուհետև, լճի հարավ-արևմտյան ափին հաղթանակ տարել Տուլի-

⁴⁶ Տե՛ս YKH, 156DI, տող 1—18, DII, տող 21—29:

⁴⁷ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровски, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946:

⁴⁸ Տե՛ս YKH, 155A, 22—25:

⁴⁹ Տե՛ս YKH, 155A, տող 1—12: Բարուատն, հավանաբար, համապատասխանում է ասորեստանյան աղբյուրների Բարրու, Բիտ-Բարրուային, իսկ Բարիլուն՝ Նամբուին, որն այդ ժամանակ ընկնում էր մշակույթով մեծապես ենթարկվել էր Բաբիլոնի ազդեցությանը: Տե՛ս АВИИУ, 28, ժանոթ. 20:

⁵⁰ Այդ մասին տե՛ս Н. В. Арутюнян, Некоторые вопросы топонимики Урарту, ИФЖ, 1965, № 1, էջ 187—192:

Երեւանի միջնաբերդը: Արտասահման.

խու, իսկ հարավային ափին՝ Արկովկինի երկրի նկատմամբ՝ հասնելով մինչև Ուրտեխինի⁵¹։

Կարևոր է նշել, որ եթե Արգիշտի Ա-ի արշավանքների երթուղին դեպի Սեւանի ավազանը ընթանում է հարավից՝ Արարատյան դաշտավայրից, էրեբունի—Սեան ուղղությամբ՝ Ուլուանի և Կիսիսունի երկրների միջով, ապա Սարգուրի Բ-ը մուտք է գործում Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը արևմուտքից՝ էթիունի երկրից։ Այսպիսով, անդրարաքսյան հարուստ երկրագործական ու անասնապահական շրջանները Սարգուրի Բ-ի թագավորության օրոք արդեն երկու կողմերից առնվել էին ամուր պեցանի մեջ, որի շնորհիվ երկար ժամանակ (մինչև Ռուսա Ա-ի թագավորությունը ներառյալ) ապահովվում է Ուրարտուի տիրապետությունը այդ խիստ արգավանդ տներիտորիաներում։

Հետագայում, մ. թ. ա. 750—748 թվականներին⁵², Սարգուրի Բ-ը որոշ քայլեր է ձեռնարկում իր պետության սահմանները ընդլայնելու հյուսիսում և ծայրագույն հյուսիս-արևմուտքում։ Հյուսիսում, Արաքսի վերին հոսանքում, նա նվաճում է Աբիլիանին (Աբեղյանք), իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Կուլխան (Կողքիսը կամ Կոլխիդան) և Խուշանին։ Եթե Խուշանի և Աբիլիանի երկրներում դեռևս մ. թ. ա. 785—784 թվականներին եղել է Արգիշտի Ա-ը⁵³, ապա Կուլխայում, որի սահմանները հարում էին Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին, Ուրարտուի ամբողջ պատմության ընթացքում միայն Սարգուրի Բ-ին է հաջողվել երկու անգամ լինել։

Այնուհետև Սարգուրի Բ-ը արշավանք է ձեռնարկում դեպի էրիախի երկիրը (հայկական Շիրակ), նվաճում նրա հարուստ շտեմարանները և անասունների հսկայական հոտեր քլում դեպի Բիայնիլի-Ուրարտու⁵⁴։ Վերադարձին նա հաշվեհարդար է տեսնում դեռևս նախորդ տարում նվաճված Աբիլիանիի թագավոր Մուրինիի հետ⁵⁵, որը, ըստ երևույթին, փորձել էր շենթարկվելու Ուրարտուի կենտրոնական իշխանությանը։ Աբիլիանիի քաղաքները հրկիզվում են, երկիրը՝ ավերվում։ Ուրարտական թագավորը ներողամտություն է ցուցաբերում նրա թագավոր Մուրինիի նկատմամբ՝ առաջիկայում անտրտունջ ենթարկվելու և հարկ վճարելու պայմանով։ Նմանօրինակ դեպք, ակնհերեքար, տեղի է ունեցել նաև էթիունիի կապակցությամբ, որի լայնատարած տներիտորիան Սարգուրի Բ-ը «նվաճեց» հաջորդ տարում⁵⁶, այն դեպքում, երբ այդ ցեղային միությունը ենթարկվել էր ուրարտական տիրապետությանը դեռևս երկու-երեք տարի առաջ։

Հյուսիսային երկրների նկատմամբ տարած բազմաթիվ հաղթանակները տարեցտարի ամրապնդում են Ուրարտուի ռազմական հզորությունը։ Նա հուժկու ռազմական արշավանք է ձեռնարկում դեպի հեռու արևելք՝ Իրանական Ադրբեջանի Արասբարան կամ Կարայա-դաղ մարզում տեղադրվող Պուլուադի

⁵¹ Տե՛ս ԿՄԽ, 160—161.

⁵² Սարգուրյան տարեգրության իրադարձությունների ժամանակագրական կարգի մասին տե՛ս Գ. Ա. Мелikianшвили, Наирн-Урарту, էջ 223—230:

⁵³ Տե՛ս ԿՄԽ, 127, I, 8, 17—18, ինչպես նաև Խորխորյան տարեգրության այդ հատվածի կրկնագիրը (ԿՄԽ, 128, BI, 2):

⁵⁴ Տե՛ս ԿՄԽ, 155 C, 25—34:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 155 C, 34—39:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 155 C, 49—52:

Լրկիրը⁵⁷: Ուրարտական ղորբը դիմադրության է հանդիպում այս երկրում, սակայն Սարգուրի Բ-ին հաջողվում է ճնշել այն և հաղթանակի հասնել: Ուրարտական թագավորը ավերում է երկիրը, հրկիզում քաղաքները և վերցնում բազում ռազմագերիներ: Պոլուադին կցվում է Ուրարտուի սահմաններին, տեղում կառուցվում են պաշտպանական բնույթի ամրոցներ և կանգնեցվում սեպագիր կոթող՝ ի նշան այդ կարևոր հաղթանակի⁵⁸: Սակայն, չնայած ձեռնարկած միջոցառումներին, Ուրարտուի տիրապետությունը այդ երկրում երկար չի տևում: Այն շարունակվում է, հավանաբար, միայն 2—3 տարի:

Ասորեստանի պայմառը Ուրարտուի դեմ: Պոլուադիի նվաճումը Ուրարտուի՝ որպես Առաջավոր Ասիայի հզորագույն երկրի, կարպի երգը հանդիսացավ: Երկար տեղատվությունից հետո կրկին ոտքի էր կանգնում Ասորեստանը, այս անգամ արդեն օժտված անհամեմատ ավելի մեծ հզորությամբ, քան երբևիցե դրանից առաջ:

Ասորեստանի աննախընթաց վերելքը հայտանշվեց նոր իշխողի՝ Թիգլաթպալասար Գ-ի ռեֆորմներով, որոնց էությունն էր իշխանության խիստ կենտրոնացումը, զորքի ուժեղացումը: Նախկին խոշոր մարզերի և նրանց գլուխ կանգնած ու մշտապես կենտրոնախույս ձգտումների ցուցաբերող փոխարքաների փոխարեն այժմ կազմակերպվում են ավելի մանր տերիտորիալ միավորումներ՝ մարզային կառավարիչների գլխավորությամբ: Զորքի կազմակերպման հիմքում, նախկինում ընկած ռազմական բնակատեղիների, սեփական սպառազինությամբ հավաքագրված զորակոչիկների, երբեմն էլ ընդհանուր աշխարհազորի փոխարեն, այժմ բանակի գլխավոր ուժն է դառնում կենտրոնական իշխանության կողմից մատակարարվող մշտական զորքը՝ Վարքայական զունդը⁵⁹:

Թիգլաթպալասար Գ-ը ձգտում էր Ասորեստանին վերադարձնելու նրա երբեմնի առաջնությունը Առաջավոր Ասիայում: Սակայն Վանի թագավորությունն էլ ամենեին մտադիր չէր նրան առանց պայքարի զիջելու առաջնությունը: Ահա թե ինչու, ստեղծելով արևմուտքում ուժեղ կռակիցիա, որի մեջ ընդգրկվեցին Բիթ-Ագուաիի⁶⁰ Մատիել, Մելիդի՝ Սուլումալ, Գուրգուլի՝ Թարխուլարա և Կումմուխի՝ Կուշտաշպի⁶¹ թագավորները, Սարգուրի Բ-ը միացյալ ուժերով հարձակման անցավ Ասորեստանի դեմ: Ճակատամարտում, որ տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 743 թվականին Արպադում (Հյուսիսային Ասորիք), Ուրարտուի և նրա դաշ-

57 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961, Ուրարտուի քարտեզը, էջ 102 (քարտեզի հեղինակ Ս. Տ. Երեմյան):

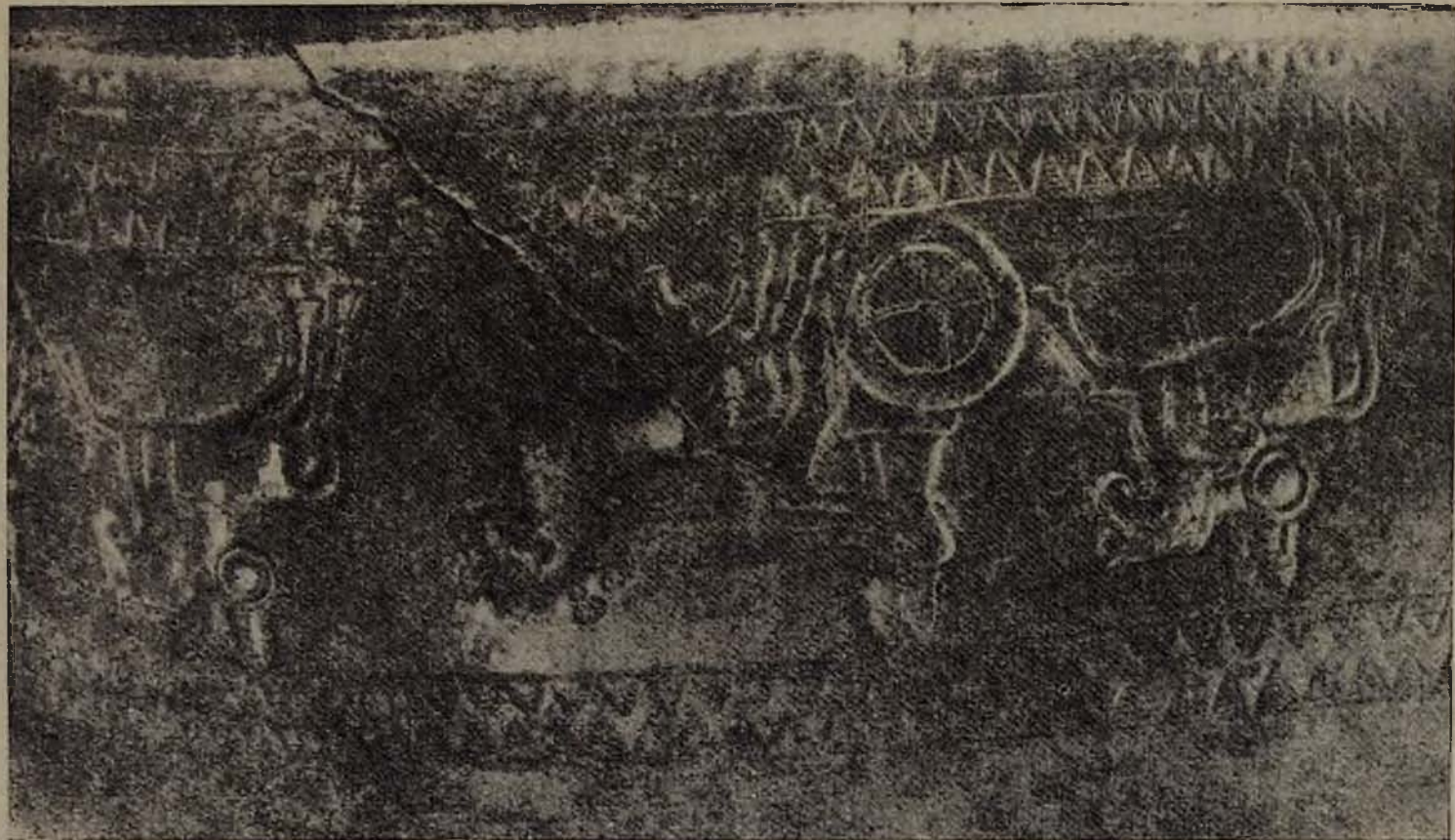
58 Տե՛ս УКН, 155 E, տող 1—18: Սարգուրի Բ-ի Պոլուադիում թողած արձանագրությունը հայտնաբերվել է շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ առաջ: Տե՛ս М. J. Mashkur, Urartu Inscription in Iranian Azerbaijan, Tehran, 1955: Արձանագրության ընթերցումը տվել է Գ. Ա. Մելիքեշվիլին (ВДИ, 1960, № 3, էջ 3—11, УКН, էջ 453—454, № 13):

59 Տե՛ս И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 89—90:

60 Թագավորություն Հյուսիսային Ասորիքում՝ Արպադ (այժմ՝ Թիլ-էրֆադ) կենտրոնական քաղաքով:

61 Ասորեստանյան Կումմուխը համապատասխանում է ուրարտական Կումախային և անտիկ աղբյուրների Կումազենեին: Կումմուխի թագավոր Կուշտաշպին հիշատակվում է նաև Սարգուրյան տարեգրության մեջ «Կուշտաշպիլի» ձևով (տե՛ս սյունակ E, տող 41):

Հայկ-Ավրատի - Բվագյուղերոյ տար քտառիտեռոտ ետի վերսմեռաեռոյտըտ վ-դ վտեվեադ

նակիցների զորքերը ժանր պարտություն կրեցին⁶², Անհամար կորուստներ տալով, իր կյանքը փրկելու համար, ուրարտական թագավորը ստիպված էր փախչել Դիլիսի դիմելու: Թիգլաթպալասարը հետապնդում է նրան մինչև «Ծփրատի տարեգրությունը նկարագրում է Ուրարտուի մի շարք բնակատեղիների նվաճումը Հայկական Տավրոսում»⁶³, Այլ արձանագրությունների համաձայն, Թիգլաթպալասարի՝ Կոմմոսում (Կիշտան և Խալպու քաղաքներում)⁶⁴ ձեռք բերած հաղթանակից հետո, Սարգուրի Բ-ը պատսպարվում է պաշարված Տուշպայում, իսկ Թիգլաթպալասարը չի կարողանում այն նվաճել:

«Ես կողպեցի նրան (Սարգուրի Բ-ին—հեղ.) Տուրուշպայում»⁶⁵, նրա քաղաքում,— գրում է Թիգլաթպալասար Գ-ը,— մեծ կոտորած արեցի նրա դարպասների առջև: Իմ արքայական պատկերաքանդակը Տուրուշպա քաղաքի դիմաց ես կանգնեցրիս:

Ասորեստանյան զորքը, այնուհետև, անկաշկանդ, 60 բեռու, այսինքն՝ ավելի քան 400 կմ սրբնթաց արշավում է Ուրարտուի տերիտորիայով: Այդ արշավանքի հետևանքով Վանա լճից հարավ-արևմուտք և հարավ ընկած մի շարք երկրներ (Ուլլուբա, Խաբսի, Էնզի) նվաճվում են ու կցվում Ասորեստանին⁶⁶:

Ծակատագրական այդ պարտությունից հետո Ուրարտուն այլևս չի կարողանում պահպանել իր աշխարհակալական հավակնությունները: Այնուհետև, սոսկ մի անգամ, Սարգուրի Բ-ին տեսնում ենք հարավ-արևելքում՝ մերձուրմյան Մանա երկրում⁶⁷: Մնացած բոլոր հայտնի դեպքերում նա հրաժարվում է Ասորեստանի և նրան ենթակա կամ ազդեցության ոլորտում ընդգրկված երկրների նկատմամբ տերիտորիալ ակնկալություններից և գերադասում է իր տիրապետությունը ամրապնդել հյուսիսային երկրներում: Այժմ (մ. թ. ա. VIII դարի 40-ական թվականների վերջերին) Սարգուրի Բ-ը երևում է մերթ Արաքսի վերին հոսանքում (Աբիլիանի, Աճունի, Ուտեբուլի), մերթ Չըլդըր լճի հարավային ափերին (Իգա), մերթ էլ՝ Սարիզամիչից մինչև Սևանա լճի հարավային ափերը հասնող լայնատարած տերիտորիաներում (էթիունի, Ուդուրի-էթիունի)⁶⁸:

Այնուհետև, ջուրը 4—5 տարի, Ուրարտուի քաղաքական պատմության մասին համարյա ոչինչ հայտնի չէ: Ասորեստանյան էպոնիմների ցուցակներից իրազեկ ենք միայն, որ մ. թ. ա. 735 թվականին, այսինքն՝ Սարգուրի Բ-ի

⁶² Տե՛ս ասորեստանյան փոթաբառ-էպոնիմների ցուցակները (A. Ungnad, RLA, II, էջ 430) և Թիգլաթպալասար Գ-ի տարեգրության 59—82 տողերը, P. Rost, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III, Leipzig, 1893.

⁶³ Տե՛ս АВИИУ, 41 (59, 67, 83, 176):

⁶⁴ Կիշտանը, ըստ երևույթին, համապատասխանում է այժմյան Կուշտմին, Այնթափից 35 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ Խալպուն՝ Խալֆատին, Եփրատի արևմտյան ափին, Բիրեյի-Կից 26 կմ հյուսիս-արևմուտք (Տե՛ս E. Forrer, PAR, էջ 79):

⁶⁵ Տուշպա անվան ասորական ձեռ:

⁶⁶ Տե՛ս АВИИУ, 42, 43, 44, 45:

⁶⁷ Տե՛ս «Սարգուրյան տարեգրություն», սյունակ B, տող 12—26:

⁶⁸ Տե՛ս «Սարգուրյան տարեգրություն», սյունակ B, տող 26—35, D, տող 1—30, 45—53, F, տող 1—28, ինչպես նաև УКН, 159, 160, 165 և այլն:

տիրապետության մայրամուտին, Ասորեստանը ռազմական արշավանք է ձեռնարկել Ուրարտուի դեմ, բայց թե ինչ արդյունքներ է ունեցել այդ ընդհարումը, դարձյալ անհայտ է մնում:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրված նյութը, կարելի է հույսգել այն եզրակացության, որ Սարգուրի Բ-ի օրոք Յւրարտուի ազդեցության սահմանները ժամանակ առ ժամանակ հասել են մինչև Ասորեստան, Հյուսիսային Ասորիք, Դիալայի վերին ու միջին հոսանքները, Եփրատի աջափնյա տեղիտորիաները, Սև ծովի հարավ-արևելյան, Չըլդըր լճի հարավային, Սևանա լճի արևմտյան ու հարավային ափերը և Իրանական Ադրբեջանի հյուսիսային լեռնային շրջանները: Ուրարտուի առաջնությունը Առաջավոր Ասիայում շարունակվել է պահպանվել Սարգուրի Բ-ի թագավորության մի զգալի հատվածում, որը հարատևում է ավելի քան երկու տասնամյակ (մ. թ. ա. 764—743): Մ. թ. ա. 743 և 735 թվականներին Թիզլաթպալասար Գ-ի կողմից կրած պարտությունից հետո միայն Ուրարտուի դիրքերը նկատելիորեն խաթվում են արևմուտքում ու հարավում, բայց դեռևս լրիվ պահպանվում են հյուսիսում: